

OPONENTSKÝ POSUDEK DISERTAČNÍ PRÁCE

Anna Pankowská: Rekonstrukce zdraví a životního stylu jedinců pohřbených v sídlištních jamách a hrobech starší a střední doby bronzové na základě patologických znaků na kostře

Praha 2014

(240 str. textu včetně 2 příloh, 2 mapy, 13 obr., 27 fotografií, 30 datových tabulek a 21 grafů)

Výskyt lidských kosterních pozůstatků (dále jen LKP) v sídlištních jamách (dále jen SJ) je obecným pravěkým fenoménem, který je natolik spektakulární a specifický, že představuje frekventované a stále aktuální badatelské téma přinejmenším od poloviny 20. století. Chronologické těžiště tohoto jevu spadá ve středoevropském prostoru vedle doby popelnicových polí do starší doby bronzové. Danému tématu byla zejména pro oba tyto časové intervaly již věnována řada studií, nicméně v posledních desetiletích založených nejčastěji na analýzách nálezových kontextů a archeologického mobiliáře. Předložená disertační práce Mgr. A. Pankowské je proto ad hoc vítanou a přínosnou studií, neboť tuto problematiku řeší na základě antropologické a paleopatologické analýzy. Geograficky přitom vychází z nálezového fondu jižní a střední Moravy, chronologicky pak vymezeného pouze starší dobou bronzovou, ačkoliv v názvu disertace je avizována také střední doba bronzová. Obdobně v Příloze 1 jsou na tab. C (s. 212-213) uvedeny pouze starobronzové lokality.

Disertace sestává z 13 hlavních kapitol, přičemž obsahem posledních dvou jsou Přílohy, z toho Přílohu 1 tvoří tabulkové databáze, Přílohu 2 soupis a charakteristika lokalit. V textu se kromě dvou map, kresebné (Obrázek 1-13) a fotografické (Fotografie 1-27) dokumentace nachází také 30 datových tabulek a 21 grafů. Struktura práce se nevymyká běžnému standardu, členění je logické a přehledné.

V mém posudku se z pozice archeologa nemohu vyjadřovat k antropologickému studiu, patologickým příznakům a markerům onemocnění a traumat na skeletech. Zaměřím se proto především na archeologické aspekty práce, některé otázky metodické, případně terminologické, a celkovou výslednou interpretaci.

V úvodních dvou kapitolách (s. 1-5) autorka charakterizuje téma, strukturu vlastní práce a její cíle. Zde je nastíněn také základní metodický přístup: autorka vychází z predikce, že „jámové pohřby jsou alternativou k pohřbům na pohřebištích“ (s. 5, dále potom s. 56-57). Tato predikce je pak různými metodami a analýzami v celém díle testována. Nejsem příliš přesvědčen o tom, že metodicky je tento postup zcela korektní, protože se vychází z apriorní interpretace zkoumaného jevu. Lze to nicméně akceptovat s tím, že je tím testována jedna

z jeho interpretačních alternativ. V souvislosti s tím je a priori interpretačně již poněkud zavádějící pojem „jámový pohřeb“, i když chápu, že je to pomocný, pracovní terminus technicus. Autorka tím má na mysli lidské skelety v sídlištních, resp. zásobních jamách, nicméně tento jev je natolik variabilní, že to nemusí být vždy skutečný pohřeb jako paralela k pohřebnímu ritu, známém ze standardních pohřebišť. Navíc ani spojení s adjektivem „jámový“ není nejvýstižnější, protože standardní hrob jako nemovitý objekt je také tvořen zpravidla jamou. Považoval bych proto pro zkoumaný jev za terminologicky nejkorektnější a nepředpojaté klasické popisné označení „lidské kosterní pozůstatky v sídlištních jamách“.

Nepochybně dobrým a užitečným, i když ne zcela vyčerpávajícím přehledem je třetí kapitola „Teoretické vymezení“ (s. 6-41), skýtající zejména z pohledu archeologa cenné vstupní informace o metodách a možnostech bioarcheologie. Jak vyplývá z pasáže zabývající se odrazem sociálního statusu v archeologickém záznamu, skýtají řadu interpretačních alternativ etnologické a historické prameny, které nabízejí četné inspirativní paralely.

Čtvrtá kapitola (s. 42-56) by podle názvu měla charakterizovat starší dobu bronzovou ve střední Evropě a na Moravě. Autorka se zde zaměřila především sumarizaci ekonomiky, demografie a pohřebního ritu. K této kapitole mám několik konkrétních připomínek, případně dotazů. Název první podkapitoly „Hospodářství, řemesla a subsistenční strategie“ je trochu tautologický, řemesla jsou totiž součástí hospodářství. K zastoupení či struktuře domácích a divokých zvířat bych doporučil využít alespoň studie M. Roblíčkové (AR 2003). V rámci charakteristiky ekonomiky starší doby bronzové by bylo vhodné více komentovat metalurgii barevných kovů a její sociální aspekty (autorka pouze lakonicky zmínila na s. 44 kovolitectví a kovotepectví).

Starší doba bronzová klimaticky nepatří do subboreálu, jak je uvedeno na s. 45, patří do epiatlantiku. Subboreál odpovídá době popelnicových polí a nemá rozpětí 2500-500 BC (s. 45), nýbrž pouze ca 1300-800 BC. Nevím, z čeho autorka čerpala údaj, že „Základní jednotkou sídliště byl dlouhý kůlový dům a zahloubené polozemnice“ (s. 45). Na Moravě jsou nejpočetnějším typem sídelního objektu menší kůlové chaty, vysloveně dlouhý dům zde byl objeven zatím pouze na lokalitě u Šumic. Mimo to slovní spojení „zahloubená polozemnice“ je nelogické, podobně jako spojení „opevněné fortifikace“ na s. 47.

Za kontextuálně a chronologicky problematické či spíše nepochopené považuji v disertaci uváděné „jámové pohřby na pohřebištních“ (s. 50-51, tab. 2). V těchto případech (jednoznačně např. u lokalit Slavkov, Velké Pavlovice) se jedná o výskyt lidských skeletů v SJ, které se prostorově sice překrývají s částí pohřebiště, jsou to však dva chronologicky odlišné okrsky, funerální a sídelní, které se nacházejí v horizontální superpozici; ergo nejde o jámové pohřby na pohřebištních, ale na sídlištních. V případě Velkých Pavlovic se pohřební

a sídelní okrsek únětické kultury prostorově eliminují, lidské skelety v SJ jsou zde součástí sídliště. U této lokality autorka sama v katalogu na s. 239 uvádí, že sídlištní jáma s lidskými skelety patří věteřovské skupině a věteřovské hroby zde žádné nebyly. Přitom studie speciálně věnovaná tomuto objektu (Stuchlíková – Stuchlík – Stloukal, Anthropologie 1985) zde není citována a v Příloze 1, tabulce C je u V. Pavlovic uvedeno, že je to pouze pohřebiště únětické kultury. U další zmíněné lokality, Slavkova, se pak v katalogové části (s. 238) uvádí, že v sídlištních objektech bylo 7 jedinců, vzápětí se ale konstatuje, že k analýze bylo vybráno „devět jedinců ze sídlištních objektů“. V tabulce 2 na s. 51 je uvedeno opět 7 jedinců. Jedná se tedy v tomto případě snad o číselný „přehmat“?

Za koncepčně poněkud problematickou považuji podkapitolu „Morava starší doby bronzové v evropském kontextu“ (s. 54-56). Není mi jasné, proč se zde autorka tak rozepisuje o prostorově a chronologicky s Moravou nesouvisejících východoevropských kulturách tripolské a jámové. Lidské skelety ve starobronzových SJ na Moravě nelze geneticky spojovat s jámovou kulturou. Za sémanticky nevhodné a anachronické považuji slovní spojení „balkánská a maďarská etnika“ (s. 55). Dále není z textu jasné, v jakém smyslu je bošácká kultura (správněji je to bošácká kulturní skupina) označena za „kontaktní fázi“ (s. 54) a určitě nelze zjednodušeně tvrdit, že z bošácké kultury vzniká kultura vučedolská (s. 54).

Na s. 55 autorka rozlišuje podle druhu objektu lidské skelety („pohřby“) jednak v zásobních jamách (původně obilních silech), jednak v jiných typech SJ, resp. „v jiných typech objektů než v zásobních jamách“. Nenašel jsem ale nikde kvantifikaci toho, kolik objektů těchto dvou druhů a následně pak kolik lidských jedinců každého z nich bylo v analyzovaném fondu; v úvodu šesté kapitoly se nicméně uvádí, že bylo mj. analyzováno 81 koster ze zásobních jam, ex silentio tedy vyplývá, že žádné LKP z jiných než zásobních jam autorka zřejmě nezpracovávala. Samotné dělení na oba druhy sídlištních objektů je totiž stejně problematické, naprostá většina jam na starobronzových sídlištích jsou původně zásobnice, někdy ovšem s natolik druhotně destruovanými stěnami, že zcela pozbyly svůj původní tvar. Proto tvrzení o výskytu LKP v takových původně nezásobních sídlištních objektech by mělo být podloženo odkazem alespoň na některé konkrétní příklady (např. právě v literatuře uvedená citace „Čižmář 2006“). Dále autorka na téže straně (s. 55) tvrdí, že LKP („pohřby“) v obilních silech jsou uniformní a tím se mají odlišovat od „sídlištních pohřbů“ v jiných typech objektů. Toto tvrzení ale obecně neobstojí, přinejmenším polohou a kompletností jsou LKP v zásobních jamách diversifikované.

Pomineme-li stručnou pátou kapitolu (s. 57-59) s teoretickými interpretačními alternativami, přináší šestá kapitola stručnou charakteristiku zkoumaného fondu. Autorka pracovala se souborem 180 jedinců z 28 lokalit, z toho uvádí 81 jedinců ze 60 sídlištních

zásobních jam a 99 jedinců z 86 hrobů (s. 60, 135). Tento soubor by bylo vhodné při analýzách chronologicky diferencovat minimálně na únětickou kulturu a věteřovskou skupinu. Tuto chronologickou relaci je možno zjistit až v tabulce C Přílohy 1, sumárně se však s těmito chronologickými relacemi nepracuje. Úplnost (zde zachovalost) skeletů je sumarizována v tab. č. 4-5 a grafu č. 1 a víceméně z toho vyplývá, že ani jeden skelet nebyl zcela kompletní. Škoda, že pak nebyly srovnány relace úplnosti skeletů mezi skutečnými pohřby na pohřebištích a LKP v SJ.

V sedmé kapitole (s. 67-82) je popsán způsob vyhodnocení materiálu a prezentována metodika jeho analýzy. Aplikované metody včetně softwarového vyhodnocení (aplikace matematických a statistických metod) jsou adekvátní a dobře zvládnuté, aspoň z pohledu archeologa. Poněkud stručně je přihlédnuto také k archeologickému mobiliáři a poloze skeletů. Pro objektivní posouzení právě nálezových situací, tedy polohy skeletů a polohy archeologického mobiliáře, by ale byla žádoucí prezentace kresebné dokumentace alespoň do té míry, aby bylo zřejmé, co autorka považuje za intencionální a neintencionální polohu, zvláště když na s. 129 uvádí, že třetina skeletů v SJ byla v jiné než naaranžované intencionální poloze. Kresebné či fotografické dokumentace nálezových situací je v disertaci ostatně poměrně málo. Další důležitý dokumentační a poněkud opomenutý aspekt představuje přesná poloha archeologického mobiliáře vůči skeletu, zvláště toho, který je pak označován jako „milodary“. U radiokarbonového datování autorka uvádí v textu 21 dat (s. 77), v odkazované tabulce C (Příloha 1) je ale dat jenom sedm (resp. data u sedmi lokalit) a v grafu 2 (s. 78) jsou data ze 14 vzorků, zde navíc chybí jejich identifikace.

Vlastní vyhodnocení analýz přináší obsáhlá osmá kapitola (s. 83-152) a výsledky jsou pak diskutovány v navazující deváté kapitole (s. 153-174). Pokud jde o aplikované analýzy poměrů izotopů ($^{88}\text{Sr}/^{44}\text{Ca}$ a $^{138}\text{Ba}/^{44}\text{Ca}$) za účelem stanovení poměru masité a rostlinné stravy, je možno je hodnotit spíše jako pokus, který ale nemá vzhledem k malému počtu vzorků (šest jedinců) téměř žádnou vypovídací hodnotu. Bylo by třeba nejen pracovat s větším množstvím dat (zde to bylo nepochybně limitováno finančními prostředky), ale jednak stejné aspekty komparativně sledovat u jedinců na pohřebištích, jednak sledovat navíc poměry stabilních izotopů uhlíku, dusíku a stroncia ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) ke zjištění životního prostředí a původu jedinců. Právě tyto aspekty by mohly výrazně napomoci interpretaci sledovaného fenoménu.

Značně diskutabilní je v případě LKP v SJ otázka tzv. milodarů (např. s. 129-134, 173). Je to zásadní z toho důvodu, že autorka zřejmě právě na základě těchto průvodních nálezů usuzuje, že mezi skelety v SJ je výrazná sociální nerovnost mezi pohlavími a že

u mužů se zde projevuje větší sociální nerovnost než u žen (s. 153, 170, 173, 175). Bez přesné dokumentace polohy průvodního mobiliáře je obtížné posoudit, co je skutečným milodarem, adekvátním v hrobech na pohřebištích. Platí to zejména u drobných artefaktů i naturfaktů (kostěná a štípaná industrie, jantar, lastury), kde bez přesné polohy nálezu nelze vyloučit, že se jedná o neintencionální součást zásypu jámy; je nutno zohlednit přesnou vzájemnou polohu skeletů a mobiláře, artefaktů i naturfaktů. Přitom právě problematické lastury mají být podle autorky (s. 144-145) jedním z predikačních faktorů místa pohřbu. Obdobně může být sporná klasifikace drobného šperku (zejména spirálky jako vlasové ozdoby a jehlice), který byl součástí účesu a kroje. To také může být důvod, proč právě u těchto „milodarů“ ženských skeletů vycházejí mezi sídlištními a hrobovými jámami menší rozdíly než u mužů. S ohledem na tyto skutečnosti a bez prezentované dokumentace nálezových situací je potom tvrzení, že ženy pohřbené v jamách jsou častěji v naaranžovaných polohách s milodarem (s. 166) těžko zpětně verifikovatelné. Četnosti většiny „milodarů“ u skeletů v SJ (s. 129-132) jsou s ohledem na množství dokumentovaných skeletů (n = 81) velmi nízké, možná by bylo vhodnější vyjádření a srovnání v procentech.

Problematická je interpretace samotné zásobní jámy jako milodaru (s. 173), i když jistý sémantický kontext mezi jámou jako obilnicí a následně uložením jedinců je velmi pravděpodobný, není to ale argument pro paušální interpretaci tohoto jevu jako alternativního pohřebního ritu.

Zajímavým aspektem je nepochybně četnost jedinců v jednom objektu V disertaci (s. 135-137) byl demograficky monitorován výskyt do počtu tří jedinců v jednom objektu, zajímavé jsou ale právě nezohledněné SJ se čtyřmi a více jedinci (např. Těšetice, Velké Pavlovice). Mezi takovými se pak nacházejí i sestavy muž-žena-děti, mimo sledovaný soubor pak existují i dvojice muž-žena/dívka a bylo by vhodné je v práci zmínit. Právě výskyt tří a více jedinců v jednom sídlištním objektu by mohl být významnou indicií pro interpretaci sledovaného fenoménu už jenom proto, že tyto jedinci zemřeli náhle, současně nebo s minimálním časovým odstupem.

V celkové interpretaci LKP v SJ se autorka kloní k závěru, že „jámové pohřby“ jsou ve starší době bronzové alternativním pohřebním ritem, který se uplatňoval zejména u žen (s. 169, 173-175). Podle schématu 5 (s. 174) představují jámové pohřby dokonce „pohřební ritus většinové společnosti“. Takové tvrzení je však sotva přijatelné - na pohřebištích by tedy nepohřbívala většinová společnost? Těžko také můžeme všechny LKP v SJ paušálně klasifikovat jako alternativní pohřební ritus, i když v některých případech tomu tak velmi pravděpodobně bylo. Jak potom interpretovat situace se třemi a více skelety v jednom

sídlíštním objektu - jsou také výsledkem pohřebního ritu? Zjištěné rozdíly v demografické struktuře mezi hroby a LKP v SJ nemusí nasvědčovat tomu, že by mělo jít o dva paralelní pohřební rity, častější výskyt dětí a žen v sídlíštních objektech může svědčit i o populační selekci za účelem jiných než pohřebních rituálů.

Projevy nepohřebních rituálů zvažuje autorka z možných interpretací nejméně, jsou pouze okrajově zmíněny jako jedna z interpretačních alternativ (s. 53, schéma 2). V hodnoceném souboru nebyla údajně na rozdíl od hrobů zachycena sekundární manipulace s lidskými ostatky v jamách (s. 170). Nicméně právě takový druhotný zásah byl zjištěn např. v zásobní jámě s lidským skeletem v Žarošicích. Dále na rozdíl od poloh koster v hrobech taková druhotná manipulace s těly v sídlíštních jamách nemusí být dobře rozeznaná a konečně k manipulaci s těly, někdy i násilné, docházelo spíše před jejich uložením do SJ, což je doloženo ve více případech. Škoda, že autorka při formulaci závěrů z vlastního výzkumu k takovým situacím alespoň dle literatury komparativně nepřihlédla. Právě takové násilné zásahy na tělech uložených do sídlíštních jam musí být nutně interpretační indicií, svědčící o jiných než primárně pohřebních rituálech. Nemohou se proto při interpretaci LKP v SJ pominout také rituálně obětní praktiky, spojené nejspíše se zemědělstvím, resp. kultury vegetativních a plodivých sil. S tím by vedle samotné obilní jámy korespondovaly i další, byť vzácnější doklady obilnářství (na rozdíl od tvrzení na s. 170) jako jsou karbonizované obilky, srpové čepelky či kamenná drtidla v těchto objektech.

Formální stránka a podoba předložené disertace je na standardní úrovni. Úctyhodný je seznam citované literatury (téměř 400 titulů na 19 stranách), nicméně výhradu mám ke způsobu některých citací v textu. Nikde nejsou v odkazech citovány stránky, což by mělo být především u většiny monografií, alespoň ve společenských vědách je toto téměř pravidlem. Přitom u archeologických prací jsou tyto citace natolik konkrétní, že odkaz na stránky tam evidentně chybí a nelze tak zpětně správnost citací ověřit. Demonstrovat to lze např. u práce Ernée 2012, citované na s. 2 v souvislosti s kontakty se západními regiony, tato studie se však týká jantaru v české únětické kultuře a zabývá se kontakty s pobaltským severem. Dalším obdobným případem chybné nebo nedostačující citace je na str. 2 a 14 práce „Stuchlík 2006“, která je v disertaci citována v souvislosti s „opevněnými centrálními sídlišti“. Inkriminovaná monografie S. Stuchlíka z r. 2006 je ale věnována mohylníku ze starší a střední doby bronzové v Boroticích, zabývá se také pohřebním ritem, nikoliv však opevněnými sídlišti, nevím tedy, proč je v tomto kontextu citována. V samotném seznamu literatury jsem zachytil minimálně chyb (např. s. 183: u citace „Holý 1956“ chybí iniciála křestního jména; s. 184: u Archäologie Österreichs chybí ročník periodika) a obecně by zde za dvojtečkou před čísly stránek měla být vždy mezera.

Po jazykové a stylistické stránce je práce na poměrně dobré úrovni, zaznamenal jsem relativně málo gramatických přehmatů či nesrovnalostí. Vyskytly se občas chybně interpunkce (např. s. 3, 48, 111), několikrát došlo k chybám při psaní velkých/malých písmen (např. 10: „...Habsburské monarchie...“; s. 184 u citace Kala et al., 2008: „...na okraji Únětického pohřebiště“; s. 54-55: názvy kultur „Tripolská“, „Nagyrevská“). Některé věty mají gramaticky nebo logicky chybné vazby (např. s. 42: „Velmi omezeně nebo vůbec se předpokládá konzumace...“; s. 45: „byly klima i teplota nižší“). U citovaného příjmení v textu (mimo citace literatury v závorce) by měla být vždy uvedena iniciála křestního jména (srov. např. s. 12, 13). Gramaticky nesprávně je také používán výraz „skrze“ (s. 1: „Skrze analýzu...“; s. 5: „skrze bioarcheologickou evidenci“).

Přes výše uvedené odborné i formální připomínky či výhrady považuji předloženou disertační práci Mgr. A. Pankowské za přínosnou a tématicky aktuální až novátorskou. Shromážděný původní nálezový fond byl z antropologického a paleopatologického hlediska analyzován velmi detailně a fundovaně, autorce se podařilo prokázat či upřesnit řadu poznatků, které v budoucnu nepochybně přispějí k interpretaci sledovaného fenoménu. Za přínosné považuji i takové zjištění, že bioarcheologické rozdíly monitorované mezi skelety v hrobech a sídlištních jamách (např. nespecifikovatelné ukazatelé stresu, výška postavy, traumata či doklady onemocnění) nejsou natolik markantní, aby jednoznačným způsobem napomohly k interpretaci LKP v sídlištních objektech. Případná interpretace autorkou prokázaných rozdílů (např. častější výskyt dětí a žen v sídlištních objektech) je pak věcí spíše již autorské licence. V případě publikování této disertace bych doporučoval upravit a zkorigovat zejména archeologické pasáže, případně přizvat ke spolupráci archeologa, je to totiž problematika, kterou nelze řešit monodisciplinárně.

Závěrem mohu proto konstatovat, že předložená disertační práce prokazuje předpoklady autora k samostatné tvořivé vědecké práci a může se tak stát podkladem pro udělení vědecko-akademické hodnosti Ph.D.

Brno 27. 8. 2014

PhDr. Milan Salaš, DrSc.